

ТАРИХШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК

МИР, АМИР ВА МИРЗО ИЖТИМОЙ АТАМАЛАРИ ҲАҚИДА

ИСҲОҚОВ МИРСОДИҚ

тарих фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/ot/vol-01issue-02-10>

Аннотация. Ушбу тезислар тарихий манбашунослик учун муҳим мир ва амир деб юритилувчи, кўпинча тадқиқотчилар фарқламай келаятган икки ижтимоий атаманинг маъно фарқларини асослашга бағишланган.

Таянч сўз ва иборалар: мир, амир, мирзо, буюрмок, Митра, исм.

Аннотация. Данные тезисы посвящены обоснованию различия в значениях социальных терминов мир и амир, важных для исторического источниковедения, но часто смешивающихся исследователями.

Опорные слова и выражения: мир, амир, мирза, повеление, Митра, имя.

Abstract. These theses are devoted to substantiating the difference in the meanings of the social terms world and amir, which are important for historical source studies, but are often confused by researchers.

Keywords and expressions: mir, amir, mirza, command, Mitra, name.

1. 1968 йили академик Яҳё Гуломов ўрта асрларда амал қилган саид, хўжа, мир, амир каби ижтимоий атамалар ҳақида “Фан ва турмуш” журналида мақола эълон қилиб, унда «мир» атамаси «амирдан» қисқариб пайдо бўлган, деган эдилар. Бугун тарихий манбашуносликнинг янги сермахсул даврига келиб, устознинг фикрларига қўшимча қилиш мумкин кўринади.

2. “амир” атамаси арабча амр “буюрмок” феъл ўзагидан булиб, “буюргувчи” демакдир. мир атамасининг тарихи эса бизнинг ўлкамизда узок ўтмишга эга. Хусусан, бу сўз аждодларимизнинг қадимий зардуштийлик авеста маънавий маданий дунёси билан боғланади.

3. мир- атамасининг этимологик илдизи зардуштийлик диний, ахлоқий, фалсафий таълимотнинг асосий манбаи Авестада эзгу борликни яратган деб ҳисобланмиш олий парвардигор зот Ахура Мазданинг энг яқин ёрдамчиси, маъбуд Митранинг номига бориб тақалади. Бу сўз ўртасидаги -т- товуши тиш оралигида сиргалувчи талаффузга эга болган, яъни *miθra (mithra)*. Бунда қадимги эроний портловчи -т- нинг қатор эроний тилларда тилларда сиргалувчи сифат пайдо қилиш қонунияти амал қилган.

4. Митра – *miθra miθra miθra* қаторининг кейинги фонетик ривож *Mehr – Mihr – mi(u)r* тарзида кечкан. Ўзбек тили шароитида *миир – мир* (яъни қисқа таллафузли) шаклга келган. Ёзувимизда қисқа, ярим унли *ә* унлиси учун белги йўқлиги сабабли *и* харфидан фойдаланиб келяпмиз.

5. Митра авеста китобининг Меҳр Яшт (маъбуд Митра шаънига бағишланган алқов) қисмида Куёш балқиб чиқаётганда унга ҳамроҳ бўлиб бирга самога чиқувчи, балки куёшни само тоқига олиб чиқувчи ва уни тонг сахардан то шомгача осмон бўйлаб олтин аробасида олиб ўтувчи зот сифатида тарифланади.

Энг биринчи бўлиб самовий
 Маъбудларнинг сафи ичинди
 Хара узра балкийди Митра
 Ўлмас қуёш билан юзма-юз
 Оти учкур билан тенгма тенг
 Музайян ва олтин рангин
 Чуккилардан ул кўриб турар
 Эронвежнинг борлиқ ерларин.....
 Ботир шоҳлар сўккиш жадалга
 Отлангувчи ўшал ерларни
 Сокин, бўлик яйловлар ичра
 Ўглаб юрган яйдоқ молларни
 Тўлқинлари баланд сапчиган
 Чукур мовий кўлларни кўрар
 Кема юргич кенг дарёларни
 Сокин сувлар туб оқимларин
 Парут, Ишката томон,
 Марву Ҳарайва томон,
 Суғдаги Гава томон.

Шундай қилиб Митра қуёш билан бирга самога чиқиб, унинг сиймоси самода қуёшдан таралган нурга йўғрилиб, гуё у билан қўшилиб кетади. Шунинг учун қуёш сўзи ажодларимиз тилида *меҳр* сузи билан синоним бўлиб кетган ва бугун бу ҳол ҳеч кимни ажаблантирмайди.

Эй шоҳ, қарам айлар чоғи
 Тенг тут ёмону яхшини
 Ким, меҳр нур тенг солур
 Вайрону обод устина

(Огаҳий)

6. Исмларда *Митра* – *Миҳр* – *Мир* чизиғида турувчи маъно уйғунлигидан келиб чиққан *мир*- олд қўшимча эса қадимги тассавурлар давомида илоҳий нурга мушарраф бўлган билимдон, оқил, олим ва фозил кишиларга зиёли, обрўли социал гуруҳга нисбатан қўлланган. Интеллегенцияни арабча зиё “нур” ўзаги оркали «зиёли»деб аташимиз ҳам бежиз эмас. Гап шундаки, қадимги *миҳр* – *мир* сўзидаги маъно ислом даврида зиёли сўзи маъноси билан эквивалент эканидан фойдаланилган.

7. “Мир” атамасини “амир” билан боғлаш ва маъмурий ҳарбий тушунча билан қориштириш аслида “ғалати машхур”, яъни оммалашиб кетган ҳатодир. “Мир” ва “Амир” атамалари X-XII асрларгача ҳам манбаларда қориштирилмаган ҳолда ўзаро алоқасиз икки мустақил ижтимоий тушунча сифатида қўлланган (масалан, Байхакий, Тарихи Сейистон ва бошқалар)

8. *Мир* атамаси амирдан эмаслигини яна бир мисол исботлайди. Улуғ мутаффақир Алишер Навоийга нисбатан *Мир* атамаси алоҳида таъкид билан *Амир Низомиддин Мир Алишер Навоий* шаклида мустақил қўлланган. Кўриниб турибдики, *мир* атамаси ул зотнинг *амир* унвонларига асло такрор эмас.

Қолаверса, ислом давридан бир неча юз йиллар аввал ҳам *мир* унвони олим, авлиё зотларга нисбатан ўзининг “зиёли” маъносида қўлланган. Мир Моний, Мир Аммо ва бошқалар. Мил. II асрга оид Термиз яқинидаги Айритом деган манзилдаги будда ибодатхонаси харобасидан топилган Будда хайкали ўрнатилган тош супчасининг олд юзасида олти қаторли юнон- бохтар ёзувини ўйиб туширган хаттот уста ўзининг номини

ёзиб қўйишни унутмабди. У котибнинг номи *Мирзод* экан. Хўжайини Шодиянинг буйруғига биноан мазкур битикни тошга ўйган экан.

Темурийлар салтанати давомида Буюк сохибкиронинг авлодларига нисбатан *Мирзо* унвонини қўллаш расм бўлган. Улугбек Мирзо, Мирзо Хусайн Бойқаро, Абу Саид Мирзо, Бобур Мирзо ва ҳоказо. Бу унвон Амир Темур ва авлодларининг пиру устозларга, яъни замонаси аҳли донишларига ҳамда улуг авлиёларга бўлган ихлослари ифодасидир.

Мирзо сўзи икки ўзакдан иборат *мир* = ва *зо* =. Биринчисини юқорида изоҳладик. *зо* = эса “туғмоқ” демакдир. Яъни пиру устозлар илму зиёсидан баҳраманд Темур ҳазратларининг авлодлари демакдир.

Хулоса ўрнида: Демак, тарихан *мир* ва *амир* атамаси икки мустақил ижтимоий маънавий тушунчани ифодалаган. Бири жамиятнинг энг нуфузли зиёли қатламига, иккинчиси ҳарбий, маъмурий-ижтимоий қатламга нисбатан қўлланган. *Амир* унвони араб истилосидан кейин теократик давлат тизимларида халифа номидан амр қилиш ҳуқуқига эга бўлган, баъзан сулолавий унвон бўлган. Кейинроқ эса подшолар томонидан бериладиган ижтимоий унвонга айланган.

Амир Темур ҳазратлари ҳақида “у зот хон авлодидан бўлманганлари учун амир унвонини олганлар”, - деб ёзишади. Бу гап бирёкламадир. Амир Темур ислом дунёсини бир байроқ остида тўплаш ниятида иш кўрганларини ҳисобга олсак, масаланинг кенгрок эканига амин бўламиз. Қолаверса, муғул хонлари ҳукмронлиги даврдаёқ исломга кирган уларнинг авлодлари орасида “*амир*” унвони пайдо булганини эслаш ҳам фойдадан ҳоли эмас: Амир Қозағон, Амир Хусайн ва бошқалар.

Темурийлардвн кейин хокимият яна хонлар қулига ўтди. Шайбонийхон аждодлари ўзларининг Чингизхондан бошланган шажараларини билишган. Аштархонийлар ҳам шу анъана асосида Бухоро тахтига хон бўлиб келишган. Лекин 1747-1753 йиллардаги сиёсий воқеалар натижасида *мангит* уруғи вакиллари тахтга келиши билан олий ҳукмдорлар яна *амир* аталадиган бўлди. Бу мулоҳазалар биз ўртага қўйган *мир*- ва *амир*- атамалари ўзаро алоқасиз эканига шубҳа қолдирмайди.

